

Неля Куковальська, Ірина Марголіна, Надія Нікітенко

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОХОВАННЯ З САРКОФАГА ЯРОСЛАВА МУДРОГО В СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ

Софія Київська здавна слугувала усипальнею князів і вищого духовництва. У 1054 р. першим у соборі поховали Ярослава Мудрого, мармуровий саркофаг якого стоїть у східному торці давньої північної внутрішньої галереї (з XVII ст. — Володимирський вівтар). 10 вересня 2009 р. саркофаг Ярослава Мудрого було відкрито з метою дослідження на сучасному рівні вміщених у ньому останків. За час існування заповідника це було вже четверте відкриття саркофага дослідниками. До нас саркофаг відкривали і досліджували тричі: в 1936, 1939 та 1964 рр.¹ Кожне відкриття саркофага збагачувало науку новими фактами, але водночас ставило й нові питання, що є закономірним процесом. Тому й відкриття саркофага в 2009 р. було цілком зрозумілим, адже він востаннє відкривався 45 років тому, а дослідження останків у ньому здійснювалося ще давніше — 70 років тому. За цей час наука пішла далеко вперед, з'явилися нові наукові галузі, нові методики, нові приладдя.

Зрозуміло, що питання нового відкриття саркофага Ярослава попередньо нами ретельно вивчалось, розглядалось на Науковій раді заповідника із залученням провідних науковців інших установ, відомих учених. Серед них — заступник директора Інституту археології НАНУ, член-кореспондент НАНУ Г. Івакін. Проаналі-

---

¹ Акт про відкриття саркофага Ярослава Мудрого від 25 січня 1936 року // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НАДР-914; Акт об вскрытии саркофага Ярослава Мудрого от 23 января 1939 года // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НАДР-914; Акт вскрытия саркофага Ярослава Мудрого в Софии Киевской 9 апреля 1964 г. // Науковий архів Національного заповідника «Софія Київська», № НАДР-914.

зувавши всі аспекти проблеми, всі «за» і «проти», Наукова рада дійшла висновку про доцільність і важливість такого дослідження. Меценатом виступив «Укрексімбанк», який виділив на дослідницькі роботи 56 тисяч гривень. Цих коштів, звісно, на дослідження такого масштабу і такої складності замало, але ми сподівалися на добродійне прилучення до цієї справи усіх небайдужих, і не помилились. На безоплатну працю зголосилися відомі українські й російські вчені. Відповідальними виконавцями були запрошені знані київські науковці — історик та антрополог Сергій Сегеда, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології НАНУ, а також анатом, доктор медичних наук, професор Борис Михайличенко, який є завідувачем кафедри судово-медичної експертизи Національного медичного університету. Останки з саркофага та їхню долю вивчали й інші київські науковці — історики, антропологи, медики. Активно долучилися й авторитетні вчені з Росії, зокрема співробітники НДІ й Музею антропології ім. Д. Анучина Московського державного університету ім. М. Ломоносова — його директор, член-кореспондент РАН А. Бужилова і провідний науковий співробітник, доктор історичних наук М. Добровольська. Останки з саркофага вивчалися також директором Новгородського науково-просвітницького центру «Наследие», антропологом Д. Пехимським. Історичний аспект проблеми досліджували науковці заповідника — генеральний директор Неля Куковальська, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу науково-історичних досліджень Надія Нікітенко, кандидати історичних наук — заступник генерального директора з наукової роботи Ірина Марголіна і провідний науковий співробітник Ірина Преловська.

Відкриття саркофага здійснювала бригада реставраторів (ДП-2 ЗАТ «КМСНРПВМ» ім. Ю. А. Колесника) під керівництвом заступника директора заповідника з реставраційних робіт та технічних питань В. Кириленка. У процесі руху кришки саркофага мало місце відпадання розчину, яким у 1964 р. було здійснено герметизацію саркофага.

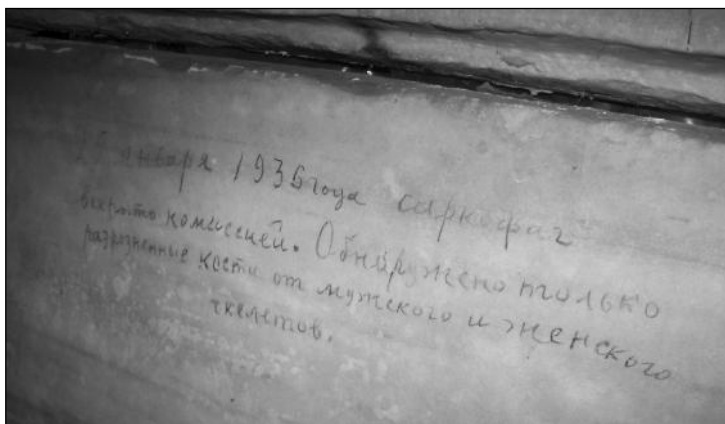
З акта відкриття саркофага в 1936 р. ми знаємо, що його віко, верхня частина ящика у місці стику та обидва акротерії північної сторони мають у кількох місцях значні пошкодження. З цього приводу в акті зазначено: «Можливо, в цих місцях, у свій час, відкривали саркофаг за допомогою лома, коли й утворили ці щербини».

Мал. 1. Скринька та керамічна плита в саркофазі

Як впливає з акта, місце стику, а також щербини ще в давнину були замазані вапном. Закриваючи саркофаг після досліджень, наші попередники замазали місце стику цементно-вапняним розчином. Саме цей розчин і відпав, коли ми відкривали саркофаг 10 вересня. Тож пам'ятці не було завдано жодних пошкоджень.

В актах відкриття саркофага занотовано, що в ньому дослідники помістили дубову скриньку з останками Ярослава, скляну капсулу з актами про відкриття саркофага в 1936, 1939 і 1964 рр. а також керамічну плиту з написом, що в саркофазі знаходяться останки великого київського князя Ярослава Мудрого, похованого 20 лютого 1054 р.; на плиті стоїть дата — 20 березня 1964 р. Згадувалося також про три невеликих шматки ще не струхлого дерева та два уламки плінфи XI ст. Відкриваючи саркофаг, ми, як і наші попередники, віко саркофага (вагою 2 т) за допомогою лебідки і важелів дуже обережно зсунули у східному напрямку на 25 см. (для порівняння: у 1936 р. віко зсунули зі сходу на захід на 90 см). Через цей вельми невеликий отвір, у який зміг залізти

Мал. 2. Напис 1936 р. на внутрішній стінці саркофага

дуже тендітний науковий співробітник науково-фондового відділу заповідника В'ячеслав Гайдук, ми дістали всі вищезазначені речі, але виявили і дещо несподіване — примірники газет «Правда», «Комсомольская правда» і «Известия» від 9 квітня 1964 р. Крім того, на внутрішній стінці саркофага виявили напис хімічним олівцем такого змісту: «25 января 1936 года саркофаг вскрыто комиссией. Обнаружено только разрозненные кости от мужского и женского скелетов». Записом на саркофазі та примірниками газет науковці, поза сумнівами, точно зафіксували для нащадків факт відкриття саркофага і його вміст (у 1936 р.) а також дату повернення останків у саркофаг після завершення досліджень (у 1964 р.). Принаймні, впадає в око, що дати в написах на керамічній плиті та в акті 1964 р. не співпадають: на керамічній плиті стоїть дата 20 березня, а в акті — 9 квітня 1964 р. Отже, газети від 9 квітня 1964 р. засвідчують правильність саме цієї заактованої дати. Крім того, у саркофазі ми виявили 6 фотографій із зображенням Софійського собору.

Відкривши саркофаг 10 вересня, ми розпочали дослідження його вмісту вже наступного дня, 11 вересня. Для цього у фондосховищі заповідника, що знаходиться в Братському корпусі, заздалегідь виділили окрему кімнату, де спеціально створена комісія у складі представників адміністрації заповідника, його науковців, реставраторів, а також вчених, що мали провадити дослідження, відкрила скриньку й ретельно оглянула її вміст з протокольним описом, фото- і кінофіксацією буквально кожної дії. Було

Мал. 3. Вилучення вмісту саркофага. Зліва направо:
Н. Куковальська, В. Гайдук, В. Кириленко

виявлено людські кістки та муміфіковані останки кажана. Як тут опинилися останки кажана? Він вочевидь ще здавна заліз у не замазану з південного боку вапном щілину між ящиком і віком саркофага, коли його наприкінці XVII ст. встановили у спеціально зробленій ніші під південною стіною Володимирського вівтаря. В актах про кажана не йдеться, але вчені, як гадаємо, про всякий випадок залишили його в скриньці з огляду на можливість подальших досліджень поховання в саркофазі.

Та після відкриття саркофага нам довелося зіткнутися з низкою доволі непростих загадкових проблем, що були зумовлені «білими плямами» в історії попередніх досліджень поховання в саркофазі й, відповідно, долею вилучених з нього останків. Про наявність цих «білих плям» ніхто навіть не здогадувався, всім здавалося, що все в цій загальновідомій історії ясно, всі були певні, що в саркофазі лежать останки Ярослава Мудрого. Адже в акті відкриття саркофага від 9 квітня 1964 р. значиться, що саме тоді останки Ярослава, що зберігалися в фондах після довоєнних досліджень, повернено на своє місце. Але після відкриття саркофага в 2009 р. виявилось, що в ньому зберігаються кістки не Ярослава, а жінки, похованої разом з ним. Останки ж князя безслідно зникли. Це був грім серед ясного неба! З приводу цього факту ми

Мал. 4. Прес-конференція. Зліва направо:
Н. Куковальська, С. Сегада, Н. Нікітенко, Г. Івакін

намагалися отримати інформацію від колишнього заступника директора з наукової роботи І. Тоцької, яка була учасницею відкриття саркофага в 1964 р., але від співпраці вона, на жаль, ухилилася. Тож нам довелося ретельно, крок за кроком, простежити «рух» останків після вилучення їх з саркофага. І склалася ледве не детективна історія.

Отже, повернімося до початку цієї історії. З науковою метою саркофаг вперше відкрили в 1936 р. Було виявлено купу кісток чоловічого і жіночого скелетів, безладно перемішаних у результаті пограбування саркофага ще в давнину. Для початку обмежилися фотофіксацією поховання і саркофаг знову закрили. У 1939 р. у Київ приїхав один з кращих радянських антропологів Вольф Гінзбург аби забрати останки з саркофага для дослідження в Ленінградський інститут етнографії та антропології. Там під керівництвом Гінзбурга експертизу провадили двоє іменитих учених — скульптор-антрополог Михайло Герасимов і анатом-рентгенолог Дмитро Рохлін, відомий своїми роботами з палеопатології скелетної системи. Вони склали з кісток два скелети — чоловічий і жіночий. У результаті анатомічної, антропологічної та рентгенологічної експертизи встановили, що чоловічий скелет належав людині віком близько 70 років, яка за життя мала зріст 172–175 см,

вроджену кульгавість та патологічні зміни в правому тазостегновому суглобі, що настали в зрілому віці. З літописів відомо, що Ярослав Мудрий кульгав з дитинства, а Еймундова сага розповідає про поранення ноги, якого князь зазнав під час битви з печенігами. Помер Ярослав у 75, а за іншими даними — в 65 років. На підставі цих свідчень дійшли висновку, що в саркофазі справді похований Ярослав Мудрий. Результати їхніх досліджень були незабаром опубліковані². Саме тоді М. Герасимов створив знаменитий скульптурний портрет Ярослава³.

Сучасний львівський антрополог Сергій Горбенко вважає, що Ярослав страждав на хворобу Пертеса — вроджений підвищих тазово-стегнового суглобу, яка була виявлена і в Ярослава Володимировича Осмомисла, померлого в 1187 р. і похованого в Успенському соборі середньовічного Галича; він належав до 5-го покоління Ярославичів. На думку Сергія Горбенка, цей ген був успадкований Ярославом Мудрим від його матері, яку літописи називають Рогнідою⁴. Щоправда не на всі питання вченим вдалося отримати відповідь: зокрема, Рохлін вважав, що Ярослав на момент смерті був значно молодшим 76-ти років, про які говориться в літопису, оскільки останки належали людині віком за 50 років, яка померла, зберігши всі зуби.

Жіночий скелет взагалі ідентифікувати не вдалося, хоча було висловлено припущення, що він належить дружині Ярослава Інгігерд-Ірині. При дослідженні жіночих останків також постала низка проблем: череп масивний, чоловічого типу і, як зазначали вчені, явно не пасує до жіночого кістяка. До того ж не можна забувати, що в Софії Новгородській донині шануються мощі дружини Ярослава Анни — це ім'я, як вважають, отримала Ірина, приймаючи перед смертю схиму. В. Гінзбург помітив, що жіночий череп з саркофага Ярослава дивовижно подібний до черепа

² Рохлин Д. Г. Итоги анатомического и рентгенологического изучения скелета Ярослава Мудрого // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. — М.-Л., 1940. — Вып. 7; Гинзбург В. В. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. — М.-Л., 1940. — Вып. 7.

³ Герасимов М. М. Опыт реконструкции физического облика Ярослава Мудрого // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры. — М.-Л., 1940. — Вып. 7.

⁴ Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл — реконструкція антропологічна та історична. — Львів-Винники, 1996. — С. 99–100.

княгині Анни з Новгородської Софії, от тільки новгородський значно «жіночніший».

У грудні 1940 р. кістки обох скелетів повернули до Києва — їх привіз особисто В. Гінзбург і по акту передав до фондів заповідника⁵. Але тоді останки до саркофага не помістили, залишивши в сховищі, бо, як занотовано в акті 1939 р., намірялися експонувати біля саркофага у вітрині. Їх зберігали у фондах, не евакуйованих з початком війни та пограбованих в окупаційний період. От якраз цей надзвичайно важливий факт повернення останків перед самою війною в заповідник абсолютно випав з поля зору дослідників! Чому так сталося?

До цього спричинилася чи то недбалість, чи то помилка наших попередників. Річ у тім, що в 1964 р. останки вирішили покласти назад у саркофаг. За словами Ірми Тоцької, яка влітку 2010 р. дала інтерв'ю газеті «Факти», тодішній завідувач фондів, згодом відомий вчений Сергій Висоцький знав, що у фондах зберігаються кістки не двох, а лише одного скелета. Проте він був певен, що це останки Ярослава і гадав, що кістки скелета похованої разом з ним Ірини з Ленінграда не повернули⁶. Більше того, з публікацій С. Висоцького та І. Тоцької, які підписали акт відкриття саркофага у 1964 р., випливає, що останки з саркофага повернули з Ленінграда до заповідника вже після війни⁷. Залишається питання, чому відповідальні працівники заповідника не знали про повернення до нього останків у 1940 р., попри наявність у його архіві відповідного акта, і чому не били на сполох з приводу відсутності у фондах другого кістяка? Адже очевидно, що саме через цей промах не провели необхідної в такому випадку антропологічної експертизи і, базуючись лише на хибному переконанні у приналежності наявного у фондах кістяка Ярославу, повернули

⁵ Акт про передачу кісток з гробниці Ярослава Мудрого до фондів від 3 грудня 1940 р. // Національний заповідник «Софія Київська», документація сектору обліку наукових фондів.

⁶ *Осипчук И.* «Из Америки мы получили письмо о том, что живший в Нью-Йорке священник Иван Ткачук хранил останки Ярослава Мудрого... у себя под кроватью». До недавнього времени ученые в Украине были уверены, что князь покоится в Киеве, в Софийском соборе. После вскрытия саркофага оказалось, что князя там нет // Факты. — 2010, 30 июля.

⁷ *Висоцький С. О.* Про що розповіли давні стіни. — К., 1978. — С. 102–125; *Тоцька І. Ф.* До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській // Наукові записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Зб. праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 9. — К., 2002. — С. 512–523.

в саркофаг не його останки, а кістки похованої з ним жінки. А в акті члени поважної комісії завірили нащадків, що нібито в саркофаг вони поклали кістки Ярослава Мудрого.

Певна річ, що ми довіряли нашим авторитетним попередникам, проте прикрий факт відсутності у саркофазі і у фондах останків Ярослава змусив нас уважно вивчити публікації і знову переглянути матеріали наукового архіву фондів заповідника. Завдяки публікації Сергія Білоконя з'ясували, що в 1954 р. митрополит Іларіон (Огієнко) надрукував у Вінніпегу замітку «Де останки великого князя Київського Ярослава Мудрого?», у якій свідчить, що в 1944 р. «німці, виходячи з Києва, дозволили забрати — на прохання декого з українців, — і останки Великого Князя Ярослава. Ці останки разом з Чудотворним Образом Св. Миколая т. зв. Мокрого (пам'ятка XI віку) опинилися в руках однієї особи. Коли цю особу року 1952-го запитано, де вона поділа останки Великого Князя Ярослава, і де Чудотворний Образ Святого Миколая, відказала: «Сховані на еміграції в добрих руках». Особа ця живе тепер у Нью-Йорку, і зовсім не ясно, чому вона ховає великий і святі пам'ятки всеукраїнського значення... Це ж пам'ятки всього українського народу, а не окремої особи»⁸.

Ми знали, що ікона св. Миколи Мокрого знаходиться в США (про це, зокрема пише А. Макаров, який посилається на публікацію 1973 р. за авторством священика Т. Міненка в українському журналі «Нові дні», що видається в Торонто⁹), а от наведене митрополитом Іларіоном свідчення про скелет Ярослава вважали помилковим, бо довіряли офіційному документу — акту 1964 р. Тепер же поставилися до цього свідчення уважніше. На наше припущення, оскільки останки Ярослава перед війною повернули до заповідника, але не поклали назад у саркофаг, у 1944 р. їх як велику святиню «дехто з українців» справді міг вивезти до Америки, так само, як туди було вивезено ікону Миколи Мокрого.

Крім того, ми отримали присвячену Софії Київській статтю П. Одарченка, опубліковану в 1967 р. у журналі «Рідна церква» — виданні УАПЦ у діаспорі (США). Він писав, що до війни, коли останки князя були повернені з Ленінграда в Київ, комуністична

⁸ Білокінь С. В. Київська ікона св. Миколи Мокрого на американському континенті // Софійські читання. Матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції «Пам'ятки Національного заповідника «Софія Київська: культурний діалог поколінь» (Київ, 25–26 жовтня 2007 р.). — К., 2009. — С. 155.

⁹ Див.: Макаров А. Энциклопедия киевской старины. — К., 2002. — С. 141–142.

влада доручила сторожу Софійського собору їх закопати, проте той не послухався, а поклав їх у скриньку і заховав. Під час окупації сторож передав скриньку з останками керівнику УАПЦ архієпископу Никанору, який зберігав їх у шафі. У жовтні 1943 р., перед відступом німців з міста, майор Пауль фон Денбах (сотник української армії Павло Дмитренко, який, ймовірно, походив з «фольксдойче»), вивіз скриньку з мощами до Варшави, де передав її архієпископу Краківському і Лемківському Палладію. Останній вивіз кістки Ярослава до Америки і вони, на думку Одарченка, «і по цей день», тобто на 1967 рік, зберігалися у Палладія. Одарченко вважав, що «така велика реліквія повинна знаходитися не в приватних руках», а «в Церкві-Пам'ятнику в Бавн Бруку»¹⁰. Певно, саме Палладія мав на увазі і Огієнко, коли обурювався привласненням ним святині усього українського народу.

Ми почали шукати свідків серед представників української діаспори, і ті гаряче відгукнулися. Дякуючи Богові, ще залишилися живими люди, які пам'ятають ті події, чи хоча б щось знають про них. Виявляється, українці діаспори, починаючи з повоєнної пори, вельми переймалися долею останків Ярослава, з вуст у вуста передаючи інформацію, якою володіли. Передусім зв'язалися з п. Петром Матулою, який мешкає у Вашингтоні. Він навів свою розмову з п. Галиною Петренко, яка наприкінці війни опинилася в Аугсбурзі, де зібралося чимало українських емігрантів. Інтелігенція влаштуувала там цікаві лекції, п. Галина слухала їх. Вона добре пам'ятає доповідь Олекси Повстенка, директора Софійського заповідника в 1941–1943 рр. Коли виринуло питання про мощі Ярослава, Повстенко завірив присутніх: «вони з нами», проте на додаткові питання відповів, що не може сказати, де саме, але їх вивезли. П. Матула також повідомив, що проблема костей Ярослава викликала в діаспорі ціле листування, прилюдно обговорювалася, і в цьому були заангажовані письменник Іван Багряний, адвокати, священики, було навіть складено протокол, у кого ті кістки зберігаються.

Нам надійшов і надзвичайно цінний лист зі США від п. Михайла Гереця. Він навів розповідь свого знайомого В'ячеслава Вишневського (сина померлого в 1968 р. священика Володимира Вишневського — секретаря архієпископа Никанора) про те, як незадовго до звільнення Києва сюди на прохання владики Никанора

¹⁰ *Одарченко П.* Софійський Собор у Києві // Рідна Церква. Український православний церковно-релігійний журнал. — Рік XVI. — 1967, травень-грудень.

приїхав полковник німецької жандармерії, який вивіз звідси його речі, а також ікону Миколи Мокрого і останки Ярослава. Зі слів свого батька В'ячеслав Вишневський пригадував, що цей полковник знав українську мову, і його прізвище закінчувалося на «енко», хоча німці вважали його чистокровним арійцем (мова вочевидь іде про майора Пауля фон Денбаха — Павла Дмитренка). Коли цей офіцер повернувся до місця, де стояв ешелон з біженцями, серед яких був архієпископ Никанор, то поїзд уже поїхав. Діставшись Польщі, полковник передав ікону і останки православному архієпископу Палладію, який потому виїхав у Німеччину, звідки емігрував у США. У Нью-Йорку Палладій згодом передав останки на збереження священнику Івану Ткачуку. Той жив тоді на Манхеттені, а останки князя зберігав у себе під ліжком. Ткачук помер у 1990 р., обидві його дочки вийшли заміж, змінили прізвище, де вони зараз — невідомо.

Мал. 5. Медико-анатомічне дослідження останків.
Крайній ліворуч Б. Михайличенко

Пан Герець, провівши власний розшук, припускає, що о. І. Ткачук, який перейшов під юрисдикцію УПЦ в США, повернув останки Палладієві, а той помістив їх у своїй кафедрі — церкві Св. Трійці в Брукліні (Нью-Йорк), де зараз знаходиться ікона Миколи Мокрого. У квітні 2010 р. п. Герець зустрічався з настоятелем цього храму о. Володимиром Вронським, але той аж ніяк не підтримав розмову про зникнення останків Ярослава, натомість «критично висловлювався про теперішню владу в Україні». Як вважає п. Герець, «поки що на його співпрацю у відшуканні останків Ярослава Мудрого розраховувати не можна...».

Отримали листа і від Ніни Булавицької, яка в 1941–1943 рр. була секретарем директора Софійського музею О. Повстенка. Виявляється, вона теж знала, що останки Ярослава потрапили до Америки, і їй це боліло. Десь у 1988 р., коли академік П. Толочко був у Гамільтоні (Канада), він виступав там з доповіддю, і п. Булавицька повідомила йому, що кістяк Ярослава у США або в Канаді, але п. Толочко «навіть розсердився, бо, каже, що він сам був при тому як привезені з Ленінграду останки вкладали назад до саркофагу. Я їй заспокоїлася — він певно знає ліпше від мене». Також Булавицька повідомила нам, що за часів горбачовської перебудови вона кілька разів приїздила до Києва, відвідувала заповідник, де розповіла п. І. Тоцькій, що кістки Ярослава знаходяться в Америці, потім листувалася з нею, але її інформацію, на жаль, не було взято до уваги і не оприлюднено. До речі, у згаданому інтерв'ю газети «Факти» І. Тоцька говорить, що в 1970-ті рр., вже будучи заступником директора заповідника, вона вперше почула, що останки Ярослава знаходяться в США. Це сталося під час екскурсії для групи українців зі США, серед яких була Н. Булавицька. За словами Тоцької, «коллеги посоветовали не относиться к этому серьезно». Проте жоден з тих, хто нині працює в заповіднику, в тому числі й ті, хто працював тут ще в 1970-ті рр., нічого про це раніше не чув.

Зібравши всі ці свідчення, ми надали пояснювальну записку Міністру Мінрегіонбуду України, який, у свою чергу, звернувся до Кабміну з пропозицією здійснити пошук останків Ярослава Мудрого. За урядовим дорученням, в Українському інституті національної пам'яті відбулася нарада, яка ухвалила продовжити пошук кістяка Ярослава Мудрого за кордоном та всіляко сприяти генеральному директорові Національного заповідника «Софія Київська» Н. Куковальській в організації проведення пошуку в США. Відтак наприкінці квітня 2010 р. остання побувала в США, де здійснила візит

до резиденції УПЦ у США. Там мала зустріч з представниками УПЦ, серед них — з архієпископом Антонієм, який є заступником Голови УПЦ у США. Він спочатку підтвердив припущення, що останки Ярослава зберігаються у церкві Св. Трійці у Нью-Йорку, але потім відмовився від своїх слів. І вже зовсім не вдалося знайти спільної мови на цю тему з настоятелем і фактичним власником цього храму о. Володимиром Вронським. Так само не заладилася розмова з ним іще одного провідного наукового співробітника нашого заповідника — кандидата історичних наук Наталі Сінкевич, яка восени того ж 2010 р. відвідала церкву Св. Трійці.

З огляду на віднайдену інформацію Національний заповідник «Софія Київська» та Мінрегіонбуд України звернулися до Кабміну та Адміністрації Президента України з проханням ініціювати процедуру повернення ікони Миколи Мокрого та останків Ярослава Мудрого до України, у Софію Київську, де вони шанувалися народом, і звідки їх було вивезено за океан. Але поки що ця справа не зрушила з місця, ба навіть зайшла в глухий кут.

Одночасно з пошуком останків Ярослава відбувалося дослідження жіночого кістяка з гробниці. Його піддали рентгенологічному, анатомічному та антропологічному дослідженням. Було

Мал. 6. Огляд кістяка директором Новгородського науково-просвітницького центру «Наследие» Д. Пехимським

зроблено томографію та сканування, що дасть можливість відтворити зовнішність похованої особи і зробити об'ємну модель її кістяка. Медико-антропологічна експертиза, проведена під керівництвом професорів Сергія Сегеди і Бориса Михайличенка, встановила, що череп належав жінці 45–55 років, яку за комплексом крадіологічних ознак можна віднести до кола північних європеоїдів. Разом з тим, остаточне вирішення статі цієї особи стане можливим після проведення додаткових досліджень із залученням сучасних методів аналізу ДНК. Експерти відзначили значну дисгармонію між масивною будовою черепа і відносно грациальною (тонкою, тендітною) будовою кісток скелета. Виявлено також певну невідповідність між віковими фізичними та патологічними характеристиками поясу верхніх та нижніх кінцівок, для з'ясування причин якої дослідження, на думку вчених, слід продовжити із застосуванням новітніх наукових методик.

Нещодавно заповідник отримав з Москви експертний висновок щодо зразків кістякової тканини жіночих останків з саркофага Ярослава. Йдеться про їхнє ізотопне дослідження, здійснене в НДІ і Музеї антропології МДУ з метою перевірки гіпотези щодо приналежності всіх частин скелета одному індивіду. Вчені вважають, що кістки з різних частин скелета належать одному й тому ж індивіду, а їхню відмінність (компактна і губчата тканина) можна пояснити різною швидкістю кістякових перебудов у різних ділянках скелета. На підставі показника з важкого вуглецю й азоту московські дослідники зробили цікаві припущення і щодо індивідуальних особливостей харчування даного індивіда. Найвірогідніше, це було м'ясо травоядних ссавців і риба, а рослинна їжа навряд чи складала значну частину щоденного раціону.

Тож за 2009–2011 рр. здійснено значний за обсягом комплекс досліджень останків з саркофага, а також проведено велику пошукову роботу зі з'ясування місцезнаходження останків Ярослава. Якби в 2009 р. саркофаг не відкрили, можна було назавжди втратити цю безцінну реліквію, бо вже майже не залишилося живих свідків її зникнення та перевезення до США. На разі, вважаємо, відкривається перспектива повернути не лише останки Ярослава, але й чудотворну ікону Миколи Мокрого, яка, до речі, потребує термінової реставрації. Тож зараз слід здійснити дуже непросту організаційно-дипломатичну роботу з повернення цих національних святинь до України.